

Семенчук С.О.
(м. Хмельницький)

Культові осередки раннього середньовіччя в Середньому Подністер'ї

У повідомленні автор розглядає результати археологічних вивчень поселень раннього середньовіччя лівобережної частини Середнього Подністер'я, на яких виявлено культові осередки.

Ключові слова: поселення, культ, капище, святилище, духовна і матеріальна культура.

Регіон Середнього Подністер'я знаходиться в дуже вигідних природо-кліматичних умовах, що приваблював людей селитися тут віддавна [1, с. 3-7]. Однак проблема заселення цього краю, як і вивчення коріння язичництва кінця I тис. до н.е. – першої половини I тис. н.е., в літературі висвітлена недостатньо. Публікація язичницьких культових споруд вказаного періоду, безперечно, сприятиме поступовій ліквідації білих плям у знаннях з історії вивчення цього питання. Крім того, оприлюднення язичницької культури має і стратегічне значення. Так, дослідження окремих культових місцин засвідчує етнічну єдність та історичну тяглість в еволюції традицій культурного життя і духовності регіону, яку успадкувало сучасне населення Подільського краю. Тому, дослідження ранньосередньовічного язичництва у Середньому Подністер'ї, вважаємо, є актуальним.

У контексті зазначеного звернемося, зокрема, до культових пам'яток черняхівської культури, населення якої у II-V ст. н.е. брало безпосередню участь в формуванні слов'янського етносу Східної Європи в цілому та Середньому Подністров'ї зокрема [2, с. 62]. На сьогодні в означеному регіоні на ранньосередньовічних поселеннях зафіксовано більше 30 досліджених культових місць, жертвних ям та кам'яних антропоморфних скульптур [3, с. 31-32]. Про окремі з них мова піде нижче.

Насамперед, увагу привертає язичницьке святилище із скульптурами на черняхівському поселенні біля с. Іванківці Новоушицького району Хмельницької області, яке археологічно досліджено у 1951 році під керівництвом українського археолога М.Ю. Брайчевського.

Поселення, на якому знайдено ідоли, знаходиться на високому мисі, площа якого похило спадає в долину р. Батіжок, простягнувшись стрічкою вздовж безіменного струмка довжиною близько 0,5 км, і шириною 200 м. [4, с. 3-4]. Кам'яні стели знаходились в західній частині поселення, яке з південного боку прилягає до сучасного кладовища села Іванківці [5]. Речовий матеріал, зібраний у результаті розкопок святилища, складається, передовсім, із кераміки, яка є типовою для черняхівської культури і поділяється на дві основні групи: гончарну і ліпну. Ліпна кераміка має шорстку поверхню. Вона виготовлена з погано випаленої глини, з добавкою шамоту. Обпал нерівномірний. Колір, в більшості випадків бурий, – сірий або чорний. За формою переважають банкоподібні миски, проте зустрічаються і сковорідки з плоским дном та низькими вертикальними вінчиками

Гончарну кераміку, складають дві типологічні групи, одна з яких виготовлена з добре відмудленої глини без помітних домішок, а друга представлена посудом з глини низької якості з домішками піску та деревних ошурків. Обидва типи складають групу якісного столового посуду [4, 25-27].

Окрім означеного посуду на Іванковецькому поселенні виявлено і амфорну кераміку двох типів, яка виготовлена у IV-V ст. н.е. Вказані типи добре відомі в пам'ятках черняхівської культури [6]. Вони засвідчують про те, що життя на поселенні, де відкрито язичницькі ідоли, тривало в другій половині I тис. н.е.

Другим важливим центром язичництва являється поселення в с. Ставчани Новоушицького району Хмельницької області. Там дослідники І.С. Винокур та Г.М. Хотюн провели археологічні дослідження на місці добре збереженого язичницького жертovníка-капища з антропоморфним кам'яним ідолом і кам'яною стелою з вибитим на ній солярним знаком [7, с. 124]. Встановивши

першопочаткове положення стели, ними зафіксовано, що навкруги ідола та кам'яної конічної стели на глибині 0,6-0,7 м знаходилися залишки давніх вогнищ. Від вогнищ залишились скупчення деревного вугілля, золи, а також обпаленого каміння. В районі вогнищ відкрито також кістки тварин та уламки посуду черняхівської культури. Отримані дані – це сліди язичницького капища на території черняхівського поселення у вигляді відокремленого прямокутного майданчика, на кутах якого горіли чотири ритуальні вогнища [8, с. 43]. У центрі капища були встановлені кам'яні стели [9, с. 24].

Аналогічний язичницький центр археологічно зафіксовано і біля затопленого с. Бакота в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області на території черняхівського селища в урочищі На Клину [8, с. 36-41].

Селище розташоване на лівому березі Дністра, приблизно за 2 км на південний-схід від с. Бакота, займаючи першу надзаплавну терасу, яка піднімалася над рівнем річки на 6-7 м. Площа поселення розміром 700 x 120 м. Пам'ятка зі сходу і заходу обмежена двома природними ярами, спрямованими перпендикулярно до течії Дністра. У південно-східній частині поверхня тераси поступово знижується у напрямку до течії річки.

Поселення в урочищі На Клину багатощарове. Археологічними дослідженнями 1969-1980 рр. тут відкрито цілий ряд жител черняхівської культури кінця V-VII ст. н.е. На площі цього поселення досліджено 87 житлових і господарських споруд, ряд господарських ям, а також гончарні горни, залишки залізобного виробництва середини і третьої чверті I тис. н.е. та залишки черняхівського жертovníка-капища. У центральній частині означеного жертovníка, неподалік від великих каменів, було виявлено уламок нижньої частини кам'яної язичницької скульптури [10, с. 285].

Ряд язичницьких пам'яток продовжує поселення біля містечка Городок (Мархлівка) Городоцького району Хмельницької області, яке розташоване на південній околиці міста, за 0,5 км від колишнього с. Мархлівка, в ур. Гнилий Кут. Із сходу селище омиває річка Смотрич. Поселення займає площу 240 м у

довжину і 60 м у ширину, простягнувшись вздовж звивистого русла означеної річки.

Дослідженнями 1966-1968 років на площі поселення (2800 м²) відкрито 27 жител, 4 приміщення господарського призначення, 13 ям-погребів, 5 вогнищ за межами будов та культовий майданчик VI-VIII ст.

Майданчик являє собою ґрунтову площадку прямокутної форми розмірами 2,3 x 1,5 м, основа якої викладена плоским камінням [11, с. 199].

Завершує ряд язичницьких культових місць, розташованих на Лівобережжі Середнього Подністер'я, культова споруда на ранньосередньовічному поселенні біля с. Горошова у Борщівському районі Тернопільської області. Вказаний об'єкт мав прямокутну форму і був заглиблений у материк до 0,4 м. Стіни орієнтовано точно за сторонами світу. Довжина споруди 4,4 м, ширина 4,2 м. У північно-західному куті знаходилася яма від стовпа, у центрі – яма овальної форми розмірами 1,8 x 1,3 м залягаючи на глибину 0,2-0,3 м від рівня долівки. На північному борту ями знаходилися рештки ритуального вогнища. У ямі, крім попелу, вугілля, перепалених кісток тварин, дрібних уламків кераміки виявлено перепалені людські кістки і прикраси [12, с. 138]. На селищі Горошова, крім культових ям зафіксовано і кам'яні культові вимости. С.П. Пачкова стверджує, що на території Горошівського селища функціонував культовий центр, де проводилися ритуальні обряди кількома родовими общинами [13].

Подібні культові місця та святилища археологічно зафіксовано і на правому березі Дністра. Зокрема одна з таких культових пам'яток пов'язана з ранньосередньовічним городищем в селі Ревному Кіцманського району Чернівецької області, яке розташовується в урочищі Микулинка, над долиною р. Прут [14].

Як показали археологічні вивчення, святилище функціонувало впродовж двох періодів існування. На першому етапі існування, споруда являла собою овальну кам'яну площадку розмірами 4 x 3,7 м, заглиблену на 1,95 м від сучасної поверхні та орієнтовану по лінії схід-захід (рис. 1).

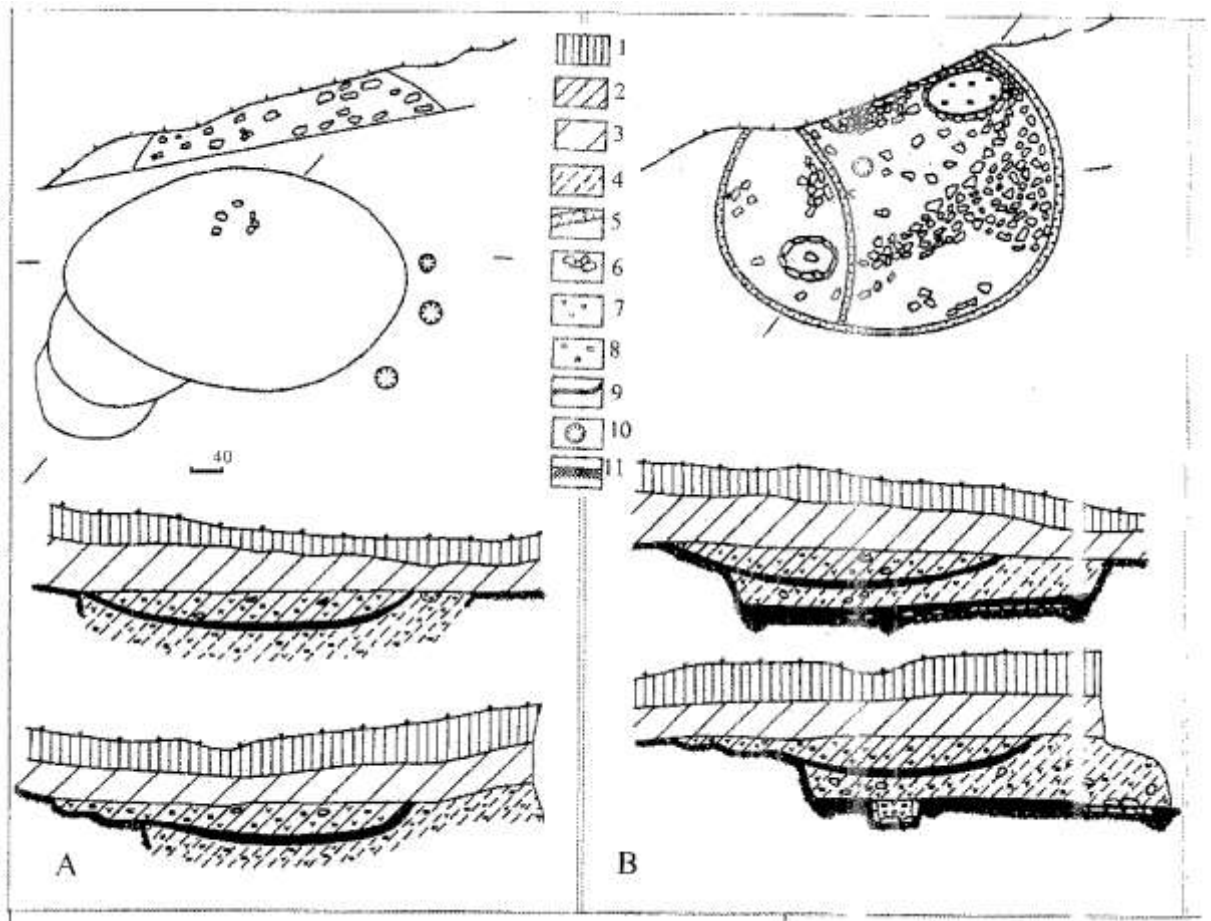

Рис. 1. Ревнянське святилище (за Л.П. Михайлиною)

А. Верхній горизонт.

1 – дерн; 2 – темно-сіра земля; 3 – жовта глина; 4 – темно-жовта глина; 5 – ровик; 6 – каміння; 7 – вугілля; 8 – обпалена глина; 9 – шар спаленини; 10 – стовпові ями; 11 – материк; В. Нижній горизонт.

Поверхню площадки вкривав товстий шар вугілля, попелу, кісток, предметів матеріальної культури та перепаленої землі. Контури майданчика оточував ровик (шириною 0,1 м), заповнений вугіллям та перепаленою землею. Його північна частина була зруйнована зсувом, а західну обмежував ще один ровик (шириною 0,1 м, глибина залягання 0,05-0,09 м), у вигляді овалу. В центрі цього овалу виявлена яма прямокутної форми розмірами 0,4-0,6 м і глибиною 0,3 м, стінки якої були облицьовані кам'яними плитками, заповнення ями складалось із суцільного шару перепаленого дерева. У східній частині майданчика зафіксовано добре пропалений черинь вогнища 0,8 x 0,55 м, вкритого перепаленою глиною, вугіллям, попелом (товщина 0,05 м) та

уламками кружальних посудин IX-X ст. Матеріали розкопок показали, що означений культовий майданчик на першому етапі його функціонування можна віднести до святилища, обмеженого рівчаком ритуального призначення, що виконував роль сакрального, з очищувальною і захисною силою вогню. Другий рівчак обмежував частину, де колись стояв дерев'яний ідол і навколо якого здійснювали жертвоприношення.

На наступному етапі святилище, очевидно, занепадає: його засипали землею, а згодом на засипаній поверхні здійснили ритуальне очищення вогнем, про що свідчать залишки вогнищ. [15, с. 74-75].

В с. Ржавинці Заставнівського району Чернівецької області розміщується святилище на високому пагорбі під назвою Хрінова в південно-східній околиці великого слов'янського поселення IX-X ст. (рис. 2).

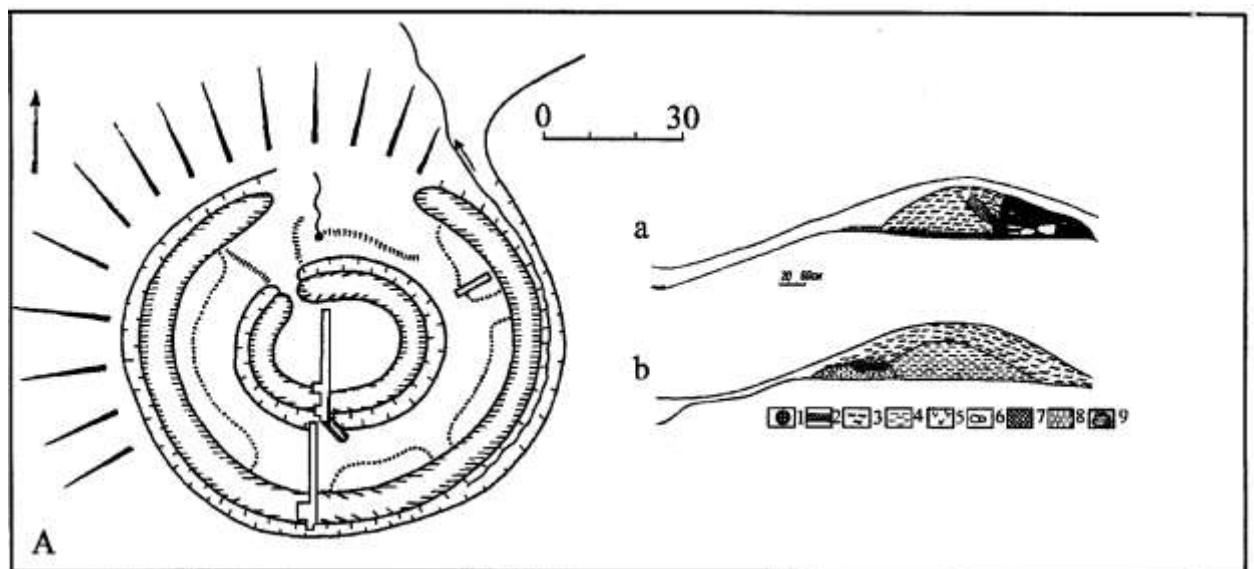

Рис. 2. План Ржавинського городища-святилища (за Б.О. Тимощуком)

а – профіль внутрішнього валу.

б. – профіль зовнішнього валу.

1 – спорохнявілі колоди;

2 – шар перепаленого вугілля, попелу;

3 – глина;

4 – камені;

5 – вугілля;

6 – камені;

7 – обпалена глина;

8 – утрамбована глина;

9 – порохня;

Вал городища, що був перерізаний траншеєю у південній його частині, та на давній поверхні майже на всю його ширину (5 м) лежить шар спаленини (товщиною до 0,1 м), який складається з попелу, дрібного вугілля, шматків обпаленої глини та невеликої кількості дрібних обпалених каменів. Слідів обпаленого материка на розкопаній площі валу не виявлено, що свідчить про принесення попелу і вугілля з вогнищ, які горіли за межами валу.

Очевидно, це залишки язичницького ритуалу очищення від «злих духів» вогнем. Цей обряд досить характерний для культових пам'яток східнослов'янської культури [16]. Вивчення конструкції внутрішнього валу переконує в тому, що в давнину на його вершині розміщувався майданчик вимощений камінням, на якому теж палали вогні. Насип наступного валу (шириною 3 м) з зовнішнього боку містить майданчик-уступ (висотою 0,4 м). Сліди вогнищ виявлено у вигляді перепалених каменів, вугілля, попелу та плям пропаленої глини товщиною до 0,2 м, Окрім цього, ритуальні вогнища палали колись і на валах городища, де створено було спеціальні майданчики для жертвних вогнищ [17, с. 89].

Аналогічне городище-святилище VII-X ст. знаходиться біля села Рухотин Хотинського району Чернівецької області, в урочищі Замчище. З усіх боків пам'ятку оточують 8 селищ VIII-X ст. [18, с. 174]. Вал висотою 0,8 м і довжиною до 150 м має дугоподібну форму (рис. 3).

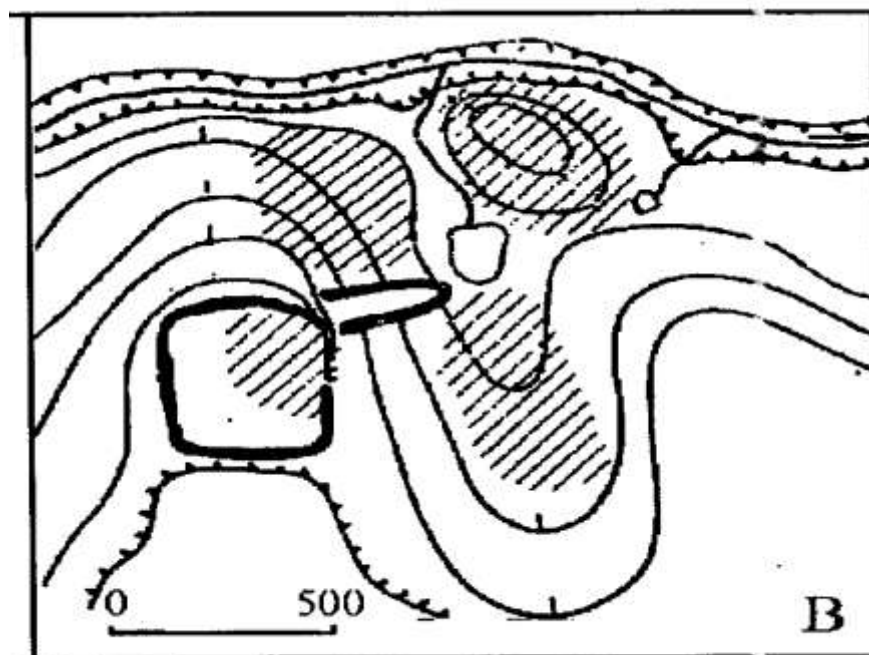

Рис. 3. Рухотинське городище-святилище (за Б.О. Тимощуком)

У насипі валу простежено шматки сильно перепаленої глини, каміння, деревне вугілля, кальциновані кістки та уламки слов'янської кераміки. На території городища виявлено жертвну яму і круглу кам'яну плиту діаметром 0,8 м і товщиною 0,22 м. Поверхня плити добре оброблена, на ній збереглися сліди дії вогню. Згідно з версією буковинських археологів плита використовувалась як жертвник [19, с. 107].

Отже, розвиток культових об'єктів в регіоні можна розглядати як наслідок довготривалої еволюції слов'ян, як вищий рівень язичництва. Дослідженнями з'ясовано, що на території Середнього Подністер'я у ранньому середньовіччі було закладено спеціальні культові об'єкти для відправи язичницьких обрядів. Згідно з археологічними даними, їх можна віднести до двох типологічних груп: 1). залишки святилищ відкритого типу: Городок, Горошова, Іванківці, Ставчани, Бакота. 2). капища на городищах-святилищах: Ревне, Ржавинці, Рухотин.

Примітки:

1. Крушельницька Л. І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи (рубіж епох бронзи і заліза). / Л.І. Крушельницька – К.: Наукова думка, 1985. – 164 с.
2. Винокур І.С. Буша: історико-краєзнавчі нариси / І.С. Винокур, О.М. Альошкін, Р.В. Забашта та ін. – Хмельницький, 1991. – 152 с.
3. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністров'я й Південного Побужжя від кам'яного віку до середньовіччя / І. С. Винокур. – Київ-Одеса, 1985. – 124 с.
4. Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Среднеднестровской экспедиции ИА АН УССР в 1951 г. (с. Иванковцы) // НА ИА УССР. – Каменец-Подольская область. – 1951/ 9 б, машинопис рос. мов. 44 с.
5. Брайчевский М.Ю. Поселение и святилище в селе Иванковцы в Среднем Поднестровье / М.Ю. Брайчевский, В.И. Довженок // Материалы и исследования по археологии. – 1967. – № 139. – С. 238-262.
6. Сміленко А.Т. Про деякі датуючі речі в культурі полів поховань / А.Т. Сміленко // Археологія. – К., 1952. – Т. VI. – С. 53–58.
7. Винокур І.С. Черняхівська культура: витоки і доля / І.С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка, Оіюм, 2000. – 376 с.
8. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимощук. – Ужгород: Карпати, 1977. – 111 с.
9. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини / І.С. Винокур, С.К. Гуменюк. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 39 с.
10. Винокур І.С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 363 с.
11. Михайлина Л.П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. / Л.П. Михайлина. – Київ: Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с.

12. Козак Д.Н. Венеди / Д.Н Козак. – К.: Інститут археології НАН України., 2008. – 470 с.
13. Пачкова С.П. археологические исследования многослойного поселения у с. Горошова Тернопольской обл. / С.П. Пачкова // Археологические памятники Среднего Поднестровья. – К., 1983. – С. 4-63.
14. Михайлина Л.П. Культова пам'ятка слов'ян IX-X ст. поблизу с. Ревно / Л.П. Михайлина, С.В. Пивоваров // Тези доп. та повід. II Буковинської історико-краєзнавчої конф. «До витоків назви краю Буковина (600-річчя першої писемної згадки)». – Чернівці: ЧДУ, 1992. – С. 114-115.
15. Русанова И.П. Языческие святилища древних словян / И.П. Русанова, Б.А. Тимощук ; под. ред. С.А. Плетнёвой. – [2-е изд., испр.]. – М. : Издательство “Ладога-100”, 2007. – 304 с.
16. Авдусин Д.А. Ровики славянских курганов / Д.А. Авдусин // Древности Восточной Европы. – М.: Наука, 1969. – С. 11-16.
17. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V-IX ст./ Б.О. Тимощук. – Київ: Наукова думка, 1976. – 180 с.
18. Тимощук Б.А. Восточнославянская община VI – X вв. н.е. / Б.А. Тимощук. – Москва: Наука, 1990. – 192 с.
19. Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. / В.Д. Баран – Київ: Наукова думка, 1972. – 244 с.